

Budynki publiczne i prywatne mieszkania

Budynki publiczne

Chociaż, jak widzieliśmy, świątynie i zigguraty były dominującymi cechami sumeryjskich miast i miasteczek, istnieje wiele dowodów na istnienie innych ważnych budowli, niektóre naprawdę monumentalne, niektóre po prostu większe i bardziej imponujące niż ich sąsiednie. Często trudno jest określić cel tych budowli i dla wygody, a nie z jakiegokolwiek bardziej obiektywnego powodu, są one czasami określane jako pałace. Ta nomenklatura jest myląca. Wiele z omawianych budynków wydaje się być wielofunkcyjnych; niektóre z nich mogły być siedzibą urzędników świątyni lub państwa; niektóre mogły być jednostkami przemysłowymi; wiele wydaje się dzielić kilka z tych funkcji. Co ważniejsze, użycie słowa „pałac” sugeruje cały system polityczny, który mógł nie istnieć aż do późniejszej części trzeciego tysiąclecia. Musimy być ostrożni, zakładając obecność króla wcześniej. Dowody na dychotomię „kościół” i „państwa” w organizacji sumeryjskiego miasta przed ED III są nikłe. Władca był przecież arcykapłanem, a na późniejszym etapie samym bogiem, tak że świecka i religijna połowa państwa wydawała się być ściśle spleciona i nierozzerwalnie spleciona. Wydaje się, że można argumentować, że w teorii, jeśli nie w praktyce, istniał jeden zunifikowany system, w którym podział na „świątynię” i „pałac” był przede wszystkim wygodą administracyjną. Z drugiej strony, od czasu do czasu dochodziło do tarć między interesami kapłanów i władcy. Sytuację tego rodzaju prawdopodobnie odzwierciedlają tzw. Reformy Urukaginy, które wymieniają szereg nadużyć kapłanów, które władca Urukagina najwyraźniej wykorzenił. Pod słabym lub skorumpowanym władcą kapłani mogli zwiększyć swoją władzę, a przy potężnym władcy ekonomiczna i moralna siła świątyni mogła, jak już zasugerowaliśmy, działać jako użyteczna przeciwwaga i ograniczenie władzy boskiego władcy. Chociaż zatem mówimy dla wygody o pałacach i świątyniach, religijnych i świeckich, ważne jest, aby pamiętać, że nasza wiedza na temat funkcjonowania państwa sumeryjskiego jest nadal bardzo skąpa i możemy sugerować rodzaj rządu i rozdział władzy, które w rzeczywistości nie istniały.

Okres Uruk

Budowa i projekt publicznych budynków niebędących świątyniami ma wiele wspólnego z architekturą świątynną. Materiały budowlane i techniki budowlane są generalnie takie same, chociaż dekoracje, które przetrwały, są mniej wyszukane; jest bardzo mało mozaikowych intarsji; nie ma też fresków na wewnętrznych ścianach, ale nie możemy z całą pewnością stwierdzić, że nigdy ich nie było, zwłaszcza że dwa z najwcześniejszych budynków w tej kategorii mają ślady farby na ścianach. Ściany mogły być również zdobione dywanami lub zasłonami, tak jak w czasach historycznych. Istnieje wiele budynków niebędących świątyniami z okresu Uruk, które ze względu na ich wielkość i lokalizację można uznać za coś więcej niż domy prywatne. Najbardziej imponujące z nich znaleziono w okręgu Eanna w Uruk na poziomie IV, ale szczegóły nie są łatwo dostępne i trudno powiedzieć więcej niż to, że wydają się obejmować salę ze sklepieniem beczkowym w pobliżu Świątyni C, inną salę, sąsiadującą z pierwszą, z kwadratowymi filarami ozdobionymi stożkową mozaiką i wyszukany kwadratowy budynek zbudowany wokół otwartego dziedzińca z cysterną lub łaźnią w jednym rogu. Nie ma żadnych wskazówek co do funkcji tych budynków, znaleziska z nich są w dużej mierze niepublikowane i nie mamy danych porównawczych z innymi stanowiskami, które pomogłyby nam je zinterpretować. Eridu jest jedynym innym stanowiskiem na południu, które dostarczyło budynków niebędących świątyniami, które można uznać za monumentalne; oba przykłady, podobnie jak te w Uruk, leżą w bezpośrednim sąsiedztwie świątyń i prawdopodobnie są z nimi powiązane. Bardziej dokładnie zbadany z nich. Posiada centralne pomieszczenie lub dziedziniec o długości 12 m i szerokości 3,5 m, z dwoma rzędami pomieszczeń flankujących, po jednym na każdym z dłuższych boków. Jedno pomieszczenie po wschodniej stronie zawiera piec podniesiony na pochyłej platformie, prawdopodobnie używany do topienia bitumu, ponieważ górna komora pieca została nim pokryta. Budynek był bardzo dobrze zachowany, z

nienaruszonymi nadprożami okien i drzwi oraz trzema warstwami czerwonego tynku na ścianach i podłogach. Wydaje się możliwe, że ta jednostka była częścią rezydencji kapłanów. Mając na uwadze nieco późniejsze dowody z Domu D w Khafaje, gdzie znaleziono piec wapienniczy, bieżące naprawy świątyni wydają się być częścią obowiązków kapłanów. Dostawy wapna do tynkowania i bitumu do hydroizolacji i do użytku jako zaprawa były niezbędne do utrzymania świątyni w przyzwoitym stanie. Drugi budynek w Eridu nazywany jest budynkiem Portico i nie jest w pełni opisany, ale mówi się, że składa się z trzech połączonych ze sobą pomieszczeń, równoległych do siebie, w których składano dary wotywno. Mając tak mało dostępnych informacji, możemy jedynie odnotować jego obecność. Chociaż żaden z dotychczas opisanych budynków nie jest świątynią, trudno jest oddzielić je od otoczenia i uznać za prawdziwie świeckie; bardziej realistycznie rzecz biorąc, wszystkie wydają się być częścią dużych kompleksów religijnych i nie popierają idei świeckiego systemu administracyjnego istniejącego obok świątyni. Na północy jednak sytuacja jest inna, a argument za świeckimi budynkami o pewnym znaczeniu jest silniejszy. Jak już wspomnieliśmy, północna Mezopotamia wydaje się być mniej zurbanizowana niż południe w okresie Uruk, chociaż dowody z badań z północy są nadal bardzo fragmentaryczne. Rozproszony wzór mniejszych stanowisk, często na ważnych szlakach handlowych w obszarach, gdzie możliwe jest rolnictwo zasilane deszczem, wydaje się typowy. Tepe Gawra, na wschód od Mosul, jest obecnie jedynym miejscem, które dostarczyło monumentalnej architektury przed okresem Uruk, a nawet w tym okresie istnieją tylko trzy miejsca, które roszczą sobie prawo do posiadania budynków publicznych, sama Gawra, Grai Resh i Qualinj Agha. Grai Resh leży na drodze Sinjar do Tell Afar, a Qualinji Agha blisko Erbilu. Wszystkie trzy miejsca mają piękne budynki, które można interpretować, z należytą ostrożnością, jako domy naczelników, chociaż we wcześniejszych publikacjach były czasami określane jako świątynie. Argument za postrzeganiem ich jako domów naczelników został wzmocniony przez niedawne wykopaliska w Dżabal Hamrin, szczególnie w Abada i Kheit Qasim, gdzie w okresie Ubaid znaleziono nieco podobne budynki, które prawie na pewno spełniały tę funkcję. Dom na poziomie II w Grai Resh i tzw. zachodnia świątynia na poziomie III w Qualinj Agha to wyróżniające się budynki w ówczesnej osadzie ze względu na swoje położenie i plany; każdy z nich ma grubsze i mocniejsze niż zwykle ściany zewnętrzne, prawdopodobnie w celach obronnych; każdy ma zmodyfikowaną formę centralnej sali w kształcie litery T, którą można znaleźć w Hamrin; każdy z nich jest związany z pozostałościami po produkcji, obsydianowymi ostrzami i rdzeniami, co sugeruje funkcję redystrybucyjną i centralną, wywnioskowaną w Abada z obecności żetonów. Sala domu w Qualinj Agha jest pomalowana, ale samo to nie odróżnia jej od innego, mniej dobrze zaplanowanego budynku na południu, który również ma ślady farby w głównym pomieszczeniu. Trzeci z tych możliwych domów naczelników znajduje się w Tepe Gawra i jest zupełnie inny od tych, które zostały już opisane. Na poziomie XIa, który oznacza początek okresu Uruk, w centrum kopca znaleziono niezwykle okrągły budynek. On również ma cechy wspólne z przykładami Hamrin, Grai Resh i Qualinj Agha, jeśli chodzi o funkcję, jeśli nie formę. Jest to również dominujący budynek w osadzie: mury są wystarczająco grube do obrony i są wzmocnione przyporami po obu stronach wejścia; dostęp jest przez rampę w dół do serii pomieszczeń, z których jedno z pewnością służyło do przechowywania zboża. To może ponownie sugerować funkcję redystrybucyjną. Rampa najwyraźniej skręca następnie w górę, co sugeruje, że istniało piętro, na którym prawdopodobnie mieściły się pomieszczenia mieszkalne. Budynek ma średnicę 18 m, rozpiętość, której nie byłoby niemożliwe pokrycie dachem, biorąc pod uwagę nośne ściany wewnętrzne. Można zatem zasugerować, że położenie na północy jest niemal lustrzanym odbiciem położenia na południu, gdzie wszystkie ważne budynki wydają się być, ogólnie rzecz biorąc, związane ze świątyniami. Na północy nie mamy żadnych solidnych dowodów na istnienie budynków świątynnych z tej daty, a te nieliczne bardziej formalne budynki, które tam są, wydają się mieć świecką rolę administracyjną, a także swoje funkcje domowe. Ich skala jest również mniejsza, nie dostarczając żadnych dowodów na duże nadwyżki ekonomiczne zgromadzone na południu i wydane, przynajmniej częściowo, na ogromne kompleksy świątynne.

Faza Jemdat Nasr

W fazie Jemdat Nasr dowody są nadal niezwykle ograniczone, ale mamy inny możliwy dom naczelnika w Hamrin w Tell Gubba i prawdopodobnie budynek administracyjny na południu w miejscu typowym samego Jemdat Nasr. Ten ostatni nie jest najwcześniejszym przykładem tego rodzaju, ponieważ duży budynek niebędący świątynią, datowany na Ubaid, został częściowo odkryty podczas wykopalisk w Tell Uqair. Wydaje się jednak, że od tego okresu liczba takich budynków administracyjnych wzrasta, co może odzwierciedlać nie tylko rosnącą złożoność systemów społecznych i ekonomicznych, ale także rosnącą władzę władcy kosztem świątyni. Kompleks budynków w Jemdat Nasr został tylko częściowo wykopany i niewystarczająco opublikowany, więc jego dokładny charakter jest trudny do określenia. Jego zasięg, a nawet orientacja, są niepewne; wykopany obszar obejmuje około 275 m x 200 m ziemi. Z trzech stron zidentyfikowano ciężki mur kazamatowy z wewnętrznymi pomieszczeniami, który wydaje się otaczać szereg struktur, w tym platformę o wysokości 1 m, do której prowadziło trzystopniowe przejście. Moorey porównał kompleks do kompleksu Eanna III w Uruk i zasugerował, że należy go postrzegać jako kompleks administracyjny należący do majątku świątynnego. Znaleźiska są ubogie, z niewielką ilością metalu i kilkoma egzotycznymi materiałami, takimi jak karneol i lapis lazuli, przedmiotami, których można by się spodziewać w pałacu; z drugiej strony są dzbany magazynowe związane ze zwęglonymi resztkami pszenicy i jęczmienia; narzędzia rolnicze; piec; szereg tabliczek gospodarczych oraz pieczęcie stemplowe i cylindryczne oraz pieczęcie. Jedno z tych pieczęci z szyjki dużego dzbanu zawiera nazwy kilku miast, tzw. pieczęć zbiorową, dowód, jak sugerowano, na współpracę międzymiastową. Ponieważ nie ma dowodów na istnienie świątyni lub sanktuarium na terenie wykopalisk, nie ma możliwości dowiedzenia się, czy administracja mieszcząca się w tym budynku była powiązana ze świątynią lub pałacem. Obecnie na tym terenie prowadzone są wykopaliska przez Brytyjską Ekspedycję Archeologiczną do Iraku i mamy nadzieję, że wkrótce uda się odpowiedzieć na wiele z tych pytań. Wracamy teraz do domu naczelnika w Tell Gubba w Hamrin. To kolejny okrągły budynek, w którym ponownie wydaje się, że mamy tylko podbudowę lub piwnicę złożonego budynku, którego plan jest o wiele bardziej wyrafinowany niż plan okrągłego domu w Gawra. Wydaje się, że podstawowy budynek na poziomie VII Gubba to jednostka pięciu koncentrycznych ścian otaczających cztery koncentryczne przejścia z rdzeniem z kamienia pośrodku. Cały kompleks ma około 20 m średnicy ze wschodu na zachód, ale prawie 30 m z północy na południe, ponieważ na północnym krańcu znajduje się wypukłość, w której mieści się studnia i wejście. Nadaje to strukturze owalny plan. Centralny rdzeń muru ma kominek i płytki rów wycięty w górnej powierzchni, ale nie można powiedzieć, czy te cechy są współczesne konstrukcji, czy też zostały wykopane w ruinach na nieco późniejszym etapie. Okrągły budynek był najwyraźniej nadal widoczny przez jakiś czas po tym, jak wyszedł z użytku, ponieważ późniejsze domy na poziomie V tworzą okrąg wokół jego obwodu. Jest też tunel z krokosztynowym dachem biegnący do centralnego rdzenia muru, którego niestety nie udało się w całości wykopać. W przejściach znaleziono doły w kształcie worków i zwęglone ziarna, a także duże, grube naczynia do przechowywania; znaleziono kilka schodów, prawdopodobnie zapewniających dostęp do górnej części mieszkalnej. Są jeszcze dwa, nieco późniejsze, koncentryczne mury, poza główną konstrukcją, fosa i ósmy mur z pomieszczeniami wewnętrznymi i schodami za fosą, całość tworzy potężną jednostkę obronną, do której znaczna część populacji mogła się wycofać w razie potrzeby. Ciekawe jest to, że w obrębie murów znajduje się masowy grób zawierający szesnaście ciał, w tym dzieci, więc miejsce to mogło nie być nie do zdobycia. Pozostałości zboża, dzbanów do przechowywania i dołów mogą ponownie sugerować funkcję redystrybucyjną. Pomimo różnicy w dacie, istnieją oczywiste podobieństwa do budynku w Gawra i chociaż żadna z osad nie została w pełni odkopana, kuszące jest wywnioskowanie czegoś z tej samej funkcji granicy/punktu handlowego dla każdej z nich. Warto przyrzeć się tu dwóm kolejnym masywnym, okrągłym budynkom, chociaż datowane są na okres ED I. Miejsce budowy Uch Tepe

znajduje się w dolinie Hamrin, około 18 km na północ od Gubby, dzieląc z tym miejscem niektóre cechy postępowania granicznego, a także pokrywając się z nim w czasie. Okrągły budynek w Uch Tepe został założony na dziewiczej ziemi, prawdopodobnie na krótko przed opuszczeniem budynku w Gubba. Plan obu budynków jest bardzo różny, a techniki budowlane w Uch Tepe są bardziej wyrafinowane, ale Gibson dostrzega podobieństwo funkcji między nimi i sugeruje, że oba były twierdzami o funkcjach administracyjnych. Budynek Uch Tepe znajduje się również pośrodku osady, ma średnicę 27 m i składa się z dwóch koncentrycznych ścian z dziedzińcem pośrodku. Przestrzeń między dwoma koncentrycznymi ścianami jest podzielona na pięć pomieszczeń, z których każde łączy się z centralnym dziedzińcem, ale nie z sąsiednimi pomieszczeniami. Zewnętrzna ściana jest wzmocniona i mogła mieć nawet 5 m wysokości, stanowiąc potężną barierę, zwłaszcza że było tylko jedno wejście. Te drzwi, chronione przez przypory, otwierały się do dużego pomieszczenia, które dawało dostęp do centralnego dziedzińca, a po prawej stronie, czyli południowo-zachodniej ścianie, do schodów, które najwyraźniej prowadziły na dach. Jedną z najbardziej niezwykłych cech tego budynku było pokrycie dachu, którego fragmenty odnaleziono w stanie nienaruszonym nad schodami i częściami pomieszczeń. Sufity były wspornikowe, a nad wspornikami położono płaski dach, co było inżynierskim osiągnięciem o znacznej wyrafinowanej konstrukcji. Centralny dziedzińiec zawierał duży pojemnik, być może do przechowywania zboża, i szereg pieców. Znaleźiska nie zostały jeszcze w pełni przeanalizowane, ale wydają się mieć głównie charakter domowy, a jedynie kilka pieczęci i pieczęci stanowiło strzępy dowodów na administracyjną rolę budynku. Jak wspomniano wcześniej, paralele dla tego budynku, choć nie są dokładne, wydają się leżeć w poprzedniej fazie Jemdat Nasr na północy, a nie we wczesnej dynastii Sumeru. Drugi przykład jest zgłoszony w Kheit Qasim, również w Diyala, ale nie opublikowano jeszcze żadnych szczegółów dotyczących tego okrągłego budynku otoczonego cmentarzem. Ostatni, nieopublikowany przykład znaleziono w Sleimah w Hamrin.

Okres wczesnodynastyczny

Fazy Jemdat Nasr i ED I są ściśle powiązane zarówno pod względem kulturowym, jak i czasowym, jak właśnie widzieliśmy w przypadku Uch Tepe, ale w ED II można zidentyfikować szereg charakterystycznych nowych cech. Jedną z nich jest rozpoznawanie dużych budynków publicznych w różnych miejscach. Budynki te mają szereg wspólnych cech, chociaż nie jest wcale pewne, czy miały również wspólną funkcję. Budynki te są zwykle określane w literaturze jako pałace, a przykłady znaleziono w Kish, Eridu, Wilaya i Mari. Spośród nich przykłady z Eridu, Mari i Kish A prawdopodobnie pochodzą z ED II we wczesnych fazach. Tak zwany Stampflehmgebäude w Uruk jest obecnie również uważany za pochodzący z okresu wczesnodynastycznego i ma pewne podobne cechy. Z wyjątkiem przykładu z Uruk, który leżał w okręgu Eanna, wszystkie pozostałe są oddzielone od enklaw religijnych i czasami są umieszczane na małym, własnym tellu, takim jak pałac Kish A. Niestety, plany tych budynków są niekompletne, więc nie można sformułować ostatecznych stwierdzeń na temat ich wielkości, orientacji lub ogólnego planowania. Jednak porównując różne niekompletne plany, które są dostępne, można poczynić pewne uogólnienia. Te „pałace” zazwyczaj mają ciężkie, przyparte ściany zewnętrzne, a wewnątrz jest podzielone na szereg różnych sektorów, często za pomocą długich, wąskich przejść. Każdy sektor wydaje się mieć określoną funkcję, z których niektóre można określić z pewnym stopniem pewności. Główne wejście do jednego z tych kompleksów zostało odnalezione w pałacu Kish A, gdzie podejście do pierwszego etapu budynku prowadzi po schodach flankowanych monumentalnymi wieżami z przypartymi i zagłębionymi ścianami. Gdzie indziej znaleziono tylko drzwi boczne lub „wejścia dla rzemieślników”, więc nie możemy być pewni, że wszystkie przykłady miały tak piękne wejścia. Do niedawna uważano, że były to budynki jednopiętrowe, zbudowane wokół dziedzińców, przy czym izolujące przejścia zapewniały dostęp, ochronę, a być może działały również jako urządzenia chłodzące. Jednakże Margueron przedstawił teraz argument, że nad częścią lub całością każdego z tych budynków znajdowała się górna kondygnacja. Opiera swoją argumentację na

kilku czynnikach: grubości wewnętrznych ścian, rozpoznaniu pomieszczeń, których kształt sugeruje mu obecność schodów, chociaż nie znaleziono żadnych śladów schodów, oraz na swoim osądzie, że wykopane pomieszczenia nie mogły pomieścić wszystkich celów, dla których budynki wydają się być zaprojektowane. Argumenty te nie są całkowicie przekonujące; pozostałości schodów, jak słusznie mówi Margueron, zostały zidentyfikowane, zwłaszcza w Mari, więc trudno zaakceptować, że tak wiele z nich całkowicie zniknęło. Wiemy również, że w wielu przypadkach, gdy obecne były schody, prowadziły one na płaski dach, a nie na górną kondygnację. W Kish pojawia się kolejny sprzeciw, ponieważ aby podtrzymać swoją propozycję, Margueron musi również zinterpretować salę kolumnową w aneksie pałacu A (Mackay 1929) jako magazyn i postulować obecność apartamentu recepcyjnego na pierwszym piętrze. Zasada brzytwy Ockhama sprawia, że ta interpretacja jest nieatrakcyjna, a tak piękne pomieszczenie prawdopodobnie miało bardziej widoczną funkcję. Musimy również pamiętać, że w żadnym wypadku nie mamy kompletnego planu „pałacu”, więc argument oparty na braku zakwaterowania również traci część swojej siły. Nie można całkowicie wykluczyć możliwości drugiego piętra, ale dowody, jak twierdzi autor, wydają się być przeciwko niemu. Problem identyfikacji funkcji różnych sekcji „pałaców” został już wspomniany; możliwość apartamentu recepcyjnego w aneksie pałacu A w Kish została już wspomniana, a obecność fragmentów inkrustacji z kości słoniowej z tablic ściennych w pokoju 61 potwierdzałyby tę interpretację; zarówno Kish A, jak i budynek Piano-Convex Brick w Kish mają pomieszczenia, które wydają się być zwykłymi jednostkami domowymi, z innymi możliwymi przykładami z Eridu, Wilaya i Mari; obszary magazynowe, zidentyfikowane przez rzędy długich, cienkich pomieszczeń, znajdują się w Uruk, Kish i Eridu. Ślady działalności przemysłowej znaleziono w Kish A i w budynku PCB; pierwszy miał kuźnię i sztabki metalu, podczas gdy trzy duże okrągłe instalacje w drugim prawdopodobnie były piecami lub piecami. W Mari znajdował się ważny sektor rytualny z kaplicą, wieloma ołtarzami i innymi instalacjami rytualnymi na sąsiednim dziedzińcu. To skłoniło Margueron do zasugerowania, że cały ten budynek powinien zostać ponownie sklasyfikowany jako świątynia. Być może to pytanie również powinno pozostać otwarte na razie, ponieważ nie wydaje się, aby istniała wewnętrzna sprzeczność w tym, że te wielofunkcyjne jednostki mają sektor sakralny wśród swoich innych funkcji. Najwcześniejszym z tych budynków jest prawdopodobnie Stampflehmgbaude w Uruk, chociaż dowody datowania nie zostały jeszcze w pełni opublikowane. Znaleziono kilka obiektów Jemdat Nasr powiązanych z budynkiem, ale obecnie uważa się, że należą one do wcześniejszych poziomów, w których zatopiono fundamenty. Zasugerowano, że pałac Eridu mógł zostać założony w ED II na podstawie form ceramicznych, ale większość tych budynków wydaje się należeć do ED III. Jest również prawdopodobne, że przykład Wilaya był nadal używany w zmniejszonej formie do okresu Agade, kiedy połowa pomieszczeń wydaje się być zamknięta. Dowody tekstowe nie są pomocne w kwestii współczesnych oznaczeń lub funkcji tych budynków. Z późniejszej listy królów wiemy, że Kisz i Mari były siedzibami dynastii rządzących w okresie ED, ale Kisz wyprodukował dwa współczesne pałace. Nie jest to przeszkoda nie do pokonania, ponieważ wiemy z archiwów w Lagasz, że żona gubernatora miała tam własną siedzibę. Z drugiej strony, ani Wilaya, ani Eridu nie są wymienione w Listach Królów i, jak już zauważono, budynek w Uruk leży w okręgu Eanna, więc wydaje się być blisko związany z administracją świątyni. Margueron mądrze zauważył, że nie ma obiektywnego uzasadnienia dla nazywania któregośkolwiek z tych budynków pałacami. Mając na uwadze ich rozmieszczenie zarówno w miastach stołecznych, jak i prowincjonalnych oraz ich lokalizację zarówno w otoczeniu religijnym, jak i świeckim, mniej emocjonalny termin „budynek administracyjny” wydaje się bardziej odpowiedni, choć mniej romantyczny. Jak już widzieliśmy, zarówno En/Lugal, jak i kapłani mieli szerokie obowiązki administracyjne, które obejmowały rolnictwo, przemysł wytwórczy i handel, a także ich bardziej formalne funkcje. Bez względu na dokładny status tych złożonych budynków, ich obecność służy podkreśleniu raz jeszcze rosnącego wyrafinowania życia w okresie ED i towarzyszącego mu wzrostu biurokracji. Jest jeszcze jeden budynek, który być może powinien zostać uwzględniony w tej sekcji,

choć jego natura jest również nieco niejasna. Jest to najwcześniejszy pałac północny w Tell Asmar. Zbudowany jest z płasko-wypukłych cegieł i leży na wschód i północ od świątyni Abu w miejscu, które wydaje się być obszarem dobrze zaplanowanych domów prywatnych. To wielkość tego budynku, a nie jakakolwiek pojedyncza cecha, sugeruje, że pałac północny mógł być budynkiem publicznym, chociaż jego układ jest zupełnie inny niż w przypadku innych „pałaców”, które oglądaliśmy. Ściana wschodnia ma prawie 40 m długości, a budynek ma nieregularny, L-kształtny zarys, zbudowany wokół trzech dziedzińców lub dużych pomieszczeń. Kompleks ma wiele niezwykłych cech, w tym wyszukany odpływ biegnący z północnego dziedzińca przez wejście do budynku, głęboką cysternę w bocznym pomieszczeniu z lejkowatą pokrywą bitumiczną, studnię i dwie wyszukane „łazienki” siedziska, a nie bardziej powszechne odmiany szczelinowo-rowowe. W jednostce południowo-wschodniej znaleziono dużo zwęglonego ziarna, a bardziej spektakularne znalezisko miało miejsce w jednostce południowo-zachodniej, gdzie w ścianach w południowo-wschodnim narożniku pokoju 35 znaleziono duży garnek. Zawierał on znaczną liczbę miedzianych artefaktów, w tym miskę z wrytym imieniem boga Abu, miedziane rurki do picia i miedzianą rękojeść sztyletu z żelaznym ostrzem. Ściana została starannie otynkowana po ustawieniu garnka. Wydaje się, że były dwa okresy okupacji, z których drugi ograniczał się do jednostki południowo-wschodniej, reszta budynku była już w ruinie. Okres ten może być prawdopodobnie równoznaczny z przerwą w sekwencji między etapami 2 i 3 sąsiedniej świątyni Abu i prawdopodobnie należy go datować na koniec ED lub pierwszą część okresu Agade, kiedy to najwyraźniej doszło do pewnego przewrotu politycznego. Dyskusja na temat możliwej funkcji tego budynku zostanie pozostawiona do rozważenia późniejszego pałacu północnego w następnej sekcji.

Okres Agade

Z wyjątkiem późniejszej fazy „pałacu” w Tell Wilaya, nie ma spójnych dowodów na istnienie budynków publicznych w samym Sumerze. Dwa wybitne przykłady pochodzą z Tell Asmar w Diyala i Tell Brak na północy. Jak widzieliśmy, zajmując się architekturą religijną i wzorcami osadnictwa, kombinacja czynników sprawiła, że ten ważny okres jest znacznie niedoreprezentowany w zapisach archeologicznych. Wracając do dowodów z Tell Asmar, po zniszczeniu wcześniejszego północnego pałacu, w tym samym obszarze wzniesiono inny, bardziej rozległy, lepiej zaplanowany kompleks, wykorzystując płaskie cegły związane z wczesnym okresem Agade. Mury były znacznie grubsze, wschodni wzmocniono przyporami, a jego długość była prawie dwukrotnie większa od poprzedniego. Trzy duże dziedzińce lub pomieszczenia przetrwały jako jądro nowego planu, ale na innych osiach i z większą liczbą pomieszczeń związanych z każdym z nich. Podobnie jak jego poprzednik, budynek ten ma niezwykle dużą liczbę instalacji związanych z wodą, w tym sześć toalet typu sedesowego, bogate wyposażenie w kadzie, z których jedna była powiązana z osiemdziesięcioma pięcioma miskami tego samego typu, oraz kilka pięknych, ceglanych odpływów wychodzących z budynku. W jednostce centralnej znajduje się również klatka schodowa, co sugeruje możliwość drugiego piętra nad częścią kompleksu, chociaż schody mogły prowadzić na płaski dach. Obecność jednej, a być może dwóch kuchni oraz tradycyjny układ jednostki południowo-wschodniej sugerują, że kompleks ten pełnił pewne funkcje domowe. Jednak obecność brył żelaza i miedzi w pobliżu paleniska na dziedzińcu 1 i w pomieszczeniu 8 jednostki południowo-wschodniej, wraz z czerwonym tlenkiem i niezidentyfikowanym żółtym pigmentem oraz obecność formy do wyrobu misek z cwiękami, wszystkie one sugerują również inne, bardziej przemysłowe funkcje. Ta sugestia została po raz pierwszy wysunięta przez Delougaz i in. w oryginalnej publikacji i zaproponował również pomysł, że tak zwane toalety były przeznaczone do użytku w jakimś procesie przemysłowym, takim jak garbowanie, które wymaga dużej ilości wody. Dalsze wsparcie dla pewnej funkcji pozadomowej można wyciągnąć z obecności osiemdziesięciu pięciu identycznych misek znalezionych w jednym miejscu, związanych z dużą kadzią. Żadne gospodarstwo domowe, nawet duże, nie potrzebowałoby ich tak wiele, ale siła robocza mogłaby, albo jako część jakiegoś procesu przemysłowego, albo do użytku prywatnego.

Margueron wysunął interesującą sugestię, że tak zwana droga na wschód od budynku może w rzeczywistości być wewnętrznym przejściem, a „pałac” jest w rzeczywistości częścią znacznie większej jednostki, która ciągnie się na wschód. Ta sugestia zwiększałaby prawdopodobieństwo, że budynek ma pewne funkcje przemysłowe, jako jeden ze specjalistycznych sektorów w dużym kompleksie administracyjnym. Widzieliśmy dowody podobnej działalności w obu pałacach w Kisz. Tabliczki znalezione w gruzach nad północnym pałacem dotyczą działalności warsztatu włókienniczego, a wydaje się, że jest to bardziej prawdopodobna branża dla obszaru mieszkalnego, ponieważ produkuje mniej szkodliwych odpadów niż garbarnia. Podsumowując, można z dużym prawdopodobieństwem stwierdzić, że późniejszy północny pałac może być skrzydłem większego budynku, który mógł mieć pewne funkcje produkcyjne; sugeruje się, że prawdopodobnie były to funkcje związane z obróbką włókienniczą i być może metalurgią. Dowody z wcześniejszego budynku są niewystarczające, aby stwierdzić, czy pełnił on również funkcje przemysłowe, ani nie ma dowodów na to, że był częścią większej jednostki. Jego status musi pozostać wątpliwy. Drugim budynkiem publicznym z tego okresu, który zostanie tutaj opisany, jest pałac Naram-Sina w Tell Braq. Po raz kolejny termin pałac jest błędny, a ta dobrze zaplanowana, dobrze zbudowana, prostokątna konstrukcja o powierzchni prawie 10 000 metrów kwadratowych wydaje się być wielkim magazynem. Plan składa się z jednego dużego i pięciu mniejszych dziedzińców, każdy otoczony długimi, wąskimi magazynami lub pomieszczeniami magazynowymi. Stosunkowo duża liczba pieczęci, pieczęci i tabliczek z budynku podkreśla jego funkcję handlową i wydaje się, że przechowywano w nim towary przewożone z płaskowyżu anatolijskiego w drodze do głównych ośrodków handlowych dalej na południe na równinie sumeryjskiej. Nie wiemy, czy towary te stanowią trybut, czy prawdziwy handel; obecność dużych ilości zboża w magazynach może sugerować, że towary z Anatolii, takie jak drewno i miedź, były wymieniane na lokalnie uprawiane zboże. Z drugiej strony zboże może po prostu stanowić lokalne nadwyżki przechowywane jako podatki lub jako zabezpieczenie na przyszłe chude lata. Przynajmniej data budowy nie budzi wątpliwości, ponieważ cegły są wybite nazwiskiem Naram-Sin. Mógł nie być używany zbyt długo i został zniszczony przez pożar. Znalazienie krzemienych strzał na głównym dziedzińcu wskazuje, że budynek mógł zostać zniszczony w wyniku ataku militarnego, prawdopodobnie wtedy, gdy imperium Agade zaczęło się rozpaść pod rządami następcy Naram-Sina, Sharkallishariego.

Okres Ur III

Dwa budynki reprezentują jedynie dowody z tego okresu, jeden z Ur, a drugi ze stanowiska Diyala w Tell Asmar. Budynek Ur to „pałac” Ur-Nammu, Ehursag, który Woolley w ostatniej publikacji zidentyfikował jako jakąś mniejszą świątynię. Budynek znajdował się według Woolleya w zewnętrznym murze wielkiego temenosu, na południowy wschód od Gigparku i oddzielony od niego pochyłym nasypem. Margueron zakwestionował to i uważa, że pałac znajdował się tuż za temenosem, co jest poparte faktem, że leży na nieco innym planie niż główne budynki w obrębie ogrodzenia. Jego plan, z którego odzyskano tylko połowę, został gruntownie zrekonstruowany przez analogię z planem Gigparku, aby pokazać prostokątny budynek z przyporowymi ścianami i wejściem na północnym zachodzie. Wnętrze jest przedstawione jako podzielone na trzy sektory, największy, uważany za ceremonialny, zajmujący północną połowę budynku i dwa mniejsze sektory w południowej połowie, które łączą się z głównym sektorem, ale nie ze sobą. Interpretacja tej struktury nie jest łatwa, ale większość naukowców uważa ją za pałac lub budynek administracyjny. Margueron zauważył, że dowody na rekonstrukcję północnego narożnika budynku przez Woolleya opierają się na jednym fragmencie odłączonego muru, dlatego sugeruje możliwość, że ocalały budynek może być w rzeczywistości skrzydłem znacznie większego kompleksu, który obecnie został zniszczony. Zrekonstruowałby również drugie piętro nad częścią obszaru. Jednostka południowo-zachodnia ma układ typowy dla wielu domów prywatnych, ale ponieważ większość odnotowanych instalacji domowych wydaje się być nachalna, trudno jest być pewnym nawet co do funkcji tego jednego sektora.

Data założenia budynku jest dość jasna, ponieważ jest on zbudowany z cegieł z wytłoczonym imieniem Ur-Nammu, podczas gdy niektóre chodniki są zbudowane z cegieł jego następcy, Szulgi. Musi więc pochodzić z wczesnej części okresu Ur III. Jednak znaleziska tabliczek Isin-Larsa datowane na gruz budynku sugerują, że mógł on być nadal używany w tym okresie. Pałac władców Tell Asmar z drugiej strony pochodzi z końca dynastii i został wzniesiony głównie przez Iturię, wasalną przedostatniego władcy Szusina. Budynek składa się z trzech części, z których najbardziej wysunięta na wschód jest świątynią ubóstwionego Szusina (Gimil-Sina we wcześniejszych raportach). Jest rozplanowany na klasycznych liniach planu domu z bezpośrednim dostępem do sanktuarium, które znajdowało się po drugiej stronie centralnego dziedzińca od wejścia. Ten bezpośredni dostęp odróżnia świątynię z planem domu z okresu Ur III od świątyń z okresu ED, kiedy dostęp był zwykle pośredni. Na zachód od tego bloku świątynnego, z bezpośrednim dostępem do niego, znajduje się blok ceremonialny/administracyjny, który mógł istnieć przed wzniesieniem świątyni. Znajduje się on na innym planie i ma kilka dużych pomieszczeń, z których jedno wydaje się być sklepioną salą z pięknie otynkowanymi ścianami, a drugie pomieszczenie zostało zidentyfikowane przez archeologów jako sala tronowa. Ta identyfikacja nie jest całkowicie przekonująca. Jego położenie na zachód od sklepionej sali sugeruje przedpokój lub poczekalnię i nie ma śladów podstawy tronu ani żadnych innych specjalnych elementów wyposażenia. W tym bloku znajdują się dwa schody, zapewniające dostęp albo na piętro, albo na dach. Trzeci i najbardziej wysunięty na zachód blok komunikuje się z jednostką centralną, a jego układ odzwierciedla niemal dokładnie układ świątyni królewskiej, chociaż ma przedpokój przed kaplicą. Ten plan doprowadził archeologów do wniosku, że była to prywatna kaplica władcy, jednak jest do niej bezpośredni dostęp z ulicy, a w drugiej fazie okupacji miała ona niewątpliwie świecki charakter. Być może była to jednostka mieszkalna; świątynia zajmuje tę samą względną pozycję co prywatna kaplica w lepiej zaplanowanych domach z tego samego okresu w dzielnicy mieszkalnej w samym Ur. Mogły to być kwatery mieszkalne wysokiego urzędnika z własną prywatną kaplicą. Całkowity zasięg pałacu w tym czasie nie jest znany. Kwatery mieszkalne samego króla mogły znajdować się na północ od wykopanego obszaru lub na domniemanym górnym piętrze, ale nie jest wykluczone, że on sam mieszkał w tej najbardziej wysuniętej na zachód z trzech jednostek kompleksu pałacowego.

Podsumowanie

Budynki publiczne okresu sumeryjskiego naturalnie ewoluowały i zmieniały się w okresie od końca Uruk do upadku dynastii Ur III około 2000 r. p.n.e. W południowej części Mezopotamii wczesne budynki wydają się być ściśle związane z terenami świątynnymi, jeśli dowody z Uruk i Eridu można uznać za typowe. Na północy budynki o porównywalnej dacie mają skromniejszy charakter. Wydaje się, że dzielił pewne funkcje redystrybucyjne i prawdopodobnie produkcyjne z tymi na południu, ale są oddzielone od wszelkich budynków religijnych. Ich forma znacznie się różni, a grupa okrągłych budynków, z których najpóźniejszy pochodzi z ED I, jest szczególnie interesującym dodatkiem do naszej wiedzy o tym okresie. Dowody z okresu Jemdat Nasr na południu są niejednoznaczne, ponieważ składają się z dużego kompleksu w samym Jamdat Nasr. Ten budynek może kontynuować tradycję Uruk kojarzenia budynków administracyjnych z terenami religijnymi, ale dowody nie są dostępne, aby umożliwić nam dokonanie ostatecznej oceny. Jednak w ED III sytuacja jest jaśniejsza i mamy dobre dowody na istnienie ważnych, wielofunkcyjnych budynków, które można przekonująco postrzegać jako oderwane od ośrodków religijnych. Wydaje się, że pełniły one również funkcje ceremonialne, administracyjne, a być może również produkcyjne. Oto zatem solidny dowód na inną formę władzy oprócz świątyni, władzę, którą można z pewną pewnością zidentyfikować jako świecką. Politycznie rozdrobniona natura Sumeru w okresie ED, na którą wskazują również teksty, może wyjaśniać liczbę przykładów tego rodzaju budynków, ponieważ każde niezależne miasto prawdopodobnie potrzebowało własnego centrum administracyjnego. Można by się spodziewać, że w okresie Agade, kiedy po raz pierwszy władza nad

całą równiną została scentralizowana w rękach jednego miasta, takich budynków byłoby mniej. Z pewnością jeden z pałaców ED nadal funkcjonował, ten w Tell Wilaya, i wydaje się, że działał na znacznie mniejszą skalę. Niestety, dowody są zbyt niekompletne, aby z pewnością formułować jakiegokolwiek uogólnienia. Dowody z okresu Ur III są również kusząco fragmentaryczne, ale wydaje się, że istnieje pewna standaryzacja architektury religijnej, a może także świeckiej, cecha, która byłaby zgodna z obecnością innej silnej władzy centralnej, tym razem w samym Ur. Istnieją również pewne przesłanki, że wraz z ubóstwieniem władcy dwie połowy państwa mogły się połączyć, łącząc wszystkie funkcje administracyjne.

Prywatne domy

Planowanie i budowa domów mieszkalnych niewiele się zmienia od piątego tysiąclecia do końca trzeciego. Wiele cech tych wczesnych domów można znaleźć w tradycyjnej architekturze dzisiejszej. Ta ciągłość oznacza, że etnografia jest cennym dodatkowym narzędziem dla archeologów pracujących w tej dziedzinie, a współczesne badania dostarczyły użytecznych dowodów na takie tematy, jak użytkowanie pomieszczeń, gęstość zaludnienia i metody budowy; ta ciągłość sugeruje również, że budynki były podziwu godnie dostosowane do panujących warunków klimatycznych i społecznych, a one również mogły się zmienić stosunkowo niewiele. Oczywiście istnieją pewne różnice w planach domów, ale wynika to w dużej mierze z praktycznych rozważań, takich jak różne poziomy opadów w różnych częściach kraju i zróżnicowana dostępność materiałów budowlanych. Można poczynić pewne ogólne uogólnienia na temat typowego sumeryjskiego domu. Zwykle budowano go z cegły mułowej, czasami z kamiennym fundamentem, jeśli kamień był dostępny lokalnie; plan był zwykle prostokątny i opierał się na centralnym dziedzińcu lub pokoju. Centralny obszar był czasami pokryty w obszarach o większych opadach, ale wydaje się, że dominował dziedziniec. Szerokość pomieszczeń była określana przez długość dostępnego drewna, tak że pokoje były prostokątne, a nie kwadratowe. Domy patrzyły do wewnątrz; światło i powietrze pochodziły z centralnego dziedzińca, a nie z zewnątrz; drzwi i okna były małe, te ostatnie zamykano kratami lub prętami, aby wykluczyć słońce latem i zatrzymać ciepło zimą. Dachy, przynajmniej na suchym południu kraju, były płaskie i służyły jako dodatkowa przestrzeń życiowa latem, z dostępem po schodach z dziedzińca w wielu przypadkach. Kwestia górnej kondygnacji zostanie omówiona później w tej sekcji. Opisany typ domu był zasadniczo miejski. Mamy bardzo mało dowodów na mieszkalnictwo wiejskie, ale istnieją wskazówki z miejsc takich jak Umm al-Jir, że domy były bardziej rozproszone i mogły składać się z kilku pomieszczeń wokół centralnego kompleksu, plan, który można znaleźć również w miejskim otoczeniu w Tell Taya i który można znaleźć w wielu współczesnych wioskach. Obecnie niektóre pokoje zapewniają kwatery mieszkalne, niektóre są magazynami, a niektóre zwierzętami domowymi. Kompleks pełni tę samą funkcję, co dziedziniec w domu miejskim. Identyfikacja funkcji pomieszczenia jest często niemożliwa na podstawie dowodów archeologicznych, ale i tutaj etnografia sugeruje pewne możliwe odpowiedzi, chociaż konwencjonalne tabelaryczne zestawienie wyposażenia i analiza lokalizacji znalezisk nie okazały się zbyt produktywne w Mezopotamii. Powody niepowodzenia tej techniki, która przyniosła użyteczne rezultaty w innych częściach świata, są złożone. Wyposażenie jest często minimalne, czasami paleniska lub piece, rzadziej kosze, nisze, platformy i ławy. Artefakty również są zwykle ograniczone: przeważa ceramika z okazjonalnymi fragmentami kości, krzemienia i metalu. Jednym z powodów tego względnego niedoboru dowodów jest prawdopodobnie fakt, że surowce, takie jak metale i kamienie, były cennymi towarami, które były wielokrotnie poddawane recyklingowi, a nie wyrzucane, ponieważ wszystkie musiały być importowane na znaczne odległości. Innym czynnikiem wydaje się być charakter użytkowania tych pomieszczeń. Paralele etnograficzne silnie sugerują, że użytkowanie pomieszczeń nie było stałe i niezmienne, ale że wpływało na nie wiele rzeczy, takich jak zmieniające się pory roku i zmieniająca się wielkość rodziny. Zadania, które zimą odbywały się pod zadaszeniem, były wykonywane na dziedzińcu lub na dachu latem. Pokoje wydawały się również mieć wiele zastosowań,

na przykład jako kuchnia, warsztat i sypialnia, a także zmieniać swoje funkcje z biegiem czasu. Pokoje, w których kiedyś mieszkał starszy krewny lub emeryt, mogą później stać się schroniskami dla zwierząt lub magazynami. Obora może zostać zamiatana i odnowiona, aby zapewnić pokój dla nowo poślubionego syna, ale gdy obaj mają ubitą podłogę z ziemi, niełatwo jest stwierdzić, jaką funkcję pokój pełnił w chwili, gdy archeolog się tym zajmuje. Ponieważ funkcja każdego pomieszczenia jest niespecyficzna i często przejściowa, liczba archeologicznie identyfikowalnych cech szczególnych jest również niewielka, co sprawia, że analiza użytkowania jest prawie niemożliwa. Oczywiście istnieją wyjątki od tej reguły; często można zidentyfikować kuchnię połączoną z salonem po palenisku lub piecu, ale nie wolno nam zapominać, że ten sam pokój mógł być również używany do spania. Z drugiej strony inne pokoje mogły być zarezerwowane na formalne funkcje jako pokoje gościnne i przez większość czasu pozostawały niezamieszkałe. Przejściowy i zmienny charakter użytkowania pomieszczeń stwarza kolejny problem, jeśli próbujemy oszacować prehistoryczną populację. Takie szacunki są zazwyczaj oparte na ilości powierzchni użytkowej w pomieszczeniach mieszkalnych, podzielonej przez dość przybliżony szacunek minimalnej powierzchni użytkowej wymaganej na osobę. Ta przestrzeń wydaje się być uwarunkowana kulturowo i bardzo się różni. Obecnie Amerykanie są na szczycie tabeli ligowej, a Japończycy plasują się gdzieś w pobliżu końca (badanie tego zjawiska dało początek zupełnie nowej dziedzinie badań zwanej proksemiką). Nie wiemy i nie możemy wiedzieć, ile przestrzeni osobistej potrzebowali Sumerowie, i nie wiemy, jak korzystali z pomieszczeń, dachów i dziedzińców swoich domów, więc nie możemy być precyzyjni co do ilości ich powierzchni użytkowej w danym momencie. Musi to oznaczać, że każda próba oszacowania populacji w czwartym i trzecim tysiącleciu jest w najlepszym razie impresjonistyczna. Być może kuszące jest pytanie, czy ta wbudowana niedokładność ma znaczenie, ponieważ można argumentować, że to względne, a nie bezwzględne poziomy populacji mają znaczenie z okresu na okres. Uzyskanie liczb względnych jest prawdopodobnie w zasięgu możliwości archeologa, a zatem jest to cel realistyczny i użyteczny. Możemy badać, jak konkretna społeczność rozszerza się lub kurczy w czasie lub jak zmienia się całkowita liczba osad w regionie, ale wszystko bardziej precyzyjne jest zwykle poza naszym zasięgiem. Oprócz problemów opisanych już przy szacowaniu liczby osób zamieszkujących daną jednostkę, istnieją dalsze problemy przy rozszerzaniu tego szacunku na całą osadę. Archeolog rzadko ma do dyspozycji więcej niż niewielką część całkowitej powierzchni stanowiska i musi ekstrapolować, a mimo to nie może wiedzieć, jaka część miasta lub wsi była wykorzystywana do celów innych niż domowe, na budynki ceremonialne, warsztaty lub ogrody. Przy szacunkach dla całego obszaru kraju problemy mnożą się ponownie i pojawia się dodatkowa komplikacja związana z dopuszczeniem liczby obecności ludów koczowniczych, które, jak pokazują teksty, były obecne, ale które w większości przypadków są archeologicznie niewidoczne. W obecnym stanie naszej wiedzy liczby bezwzględne nadal są dla nas nieosiągalne.

Okres Uruk

Ta sekcja rozpoczęła się od podkreślenia ciągłości w projektowaniu i budowie domów prywatnych w okresie sumeryjskim, a to twierdzenie zostanie teraz zbadane bardziej szczegółowo. Najlepsze przykłady domów z okresu Uruk pochodzą z północnosyryjskich stanowisk Habuba Kabira i Jebel Aruda. W tych miastach dominują dwa typy domów; pierwszy to dom prostokątny, zbudowany wokół otwartego dziedzińca lub dużego pomieszczenia, podczas gdy drugi przypomina plany trójdzielnych świątyń z okresów Ubaid i Uruk. Niektóre mają prostokątny obszar centralny, inne mają kształt litery T, który bardzo przypomina te znalezione w domach okresu Ubaid w Hamrin. Najlepsze przykłady tych hal w kształcie litery T pochodzą z dobrze zaplanowanych domów Ubaid w Tell Abada i Kheit Qasim (Jasim 1985). W północnej Syrii jednak te dwa typy planu są czasami łączone w jedną całość, jak możemy zobaczyć w największym domu w południowej części w Dżabal Aruda. Północna część w Dżabal Aruda ma dwa kompleksy, NC i NF, gdzie dom otwiera się na duży teren z piecami, piecami i

innymi quasi-przemysłowymi odpadami, w tym dużą liczbą misek o ściętych krawędziach w NF. Trudno powiedzieć, czy mamy tu jednostkę przemysłową, czy też samowystarczalną jednostkę domową produkującą własną domową ceramikę i przetwarzającą własne produkty rolne. Dowody z Mezopotamii są znacznie bardziej fragmentaryczne, chociaż jeden piękny dom został wykopany w Grai Resh przy drodze Sinjar-Tell Afar. Jest to również zasadniczo trójdzielny plan. Ma duże centralne pomieszczenie z niszami w każdej z krótkich ścian i zmodyfikowaną formę układu w kształcie litery T. Ściany są delikatnie otynkowane, a z ulicą łączy je długie, wąskie pomieszczenie przypominające korytarz. Jest tu też pewna ilość quasi-przemysłowych śmieci, w tym przypadku rdzeni i ostrzy obsydianu i krzemienia. Pozostałe domy Uruk pochodzą z Qualinij Agha i zostały omówione wcześniej w tym rozdziale. W tych domach też są ostrza i rdzenie obsydianu, co może wskazywać na samowystarczalność tych społeczności, gdzie duże gospodarstwa domowe produkowały wszystkie swoje własne potrzeby, nawet jeśli surowce i dobra luksusowe musiały być importowane.

Okresy Jemdat Nasr i wczesnodynastyczne

Dowody z tych okresów zostaną omówione razem i pochodzą głównie z dwóch małych miasteczek prowincjonalnych w dolinie Diyala, Tell Asmar i Khafaje. Bardziej współczesne dowody pochodzą z innego małego miasteczka, które faktycznie znajduje się na równinie, Abu Salabikh, leżącego w zasięgu wzroku od wielkiego ośrodka religijnego w Nippur. Domy we wszystkich tych małych miasteczkach są sfoczone w blokach oddzielonych dużymi ulicami i poprzecinanych wąskimi alejkami. Przestrzeń była oczywiście na wagę złota, a presja na ziemię doprowadziła do znacznej różnorodności doraźnych modyfikacji standardowego planu domu z dziedzińcem. Trójdzielne domy obu typów nie wydają się występować po okresie Uruk i należy pamiętać, że po tym czasie plan ten zaczyna również znikać z repertuaru architektury religijnej. Nie są znane żadne przykłady z okresu ED. Domy JN i ED pochodzące z Diyala można postrzegać jako wariacje na temat dziedzińca, ale różnią się od wcześniejszych domów z dziedzińcem obecnością grobowców z cegły w wielu z nich od późnego ED I wzwyż. Pochówek wewnątrz muru nie jest niczym nowym w Mezopotamii, ale obecność tych dobrze zbudowanych, często sklepionych grobowców w wielu domach w Diyala jest innowacją. Ich obecność rodzi szereg pytań - nie ma ich wystarczająco dużo, aby pomieścić wszystkich zmarłych z osady i nie wiemy, jakie były kryteria, które decydowały o tym, kto został w nich pochowany. Szczątki wskazują, że żadna płeć ani grupa wiekowa nie odpowiada za wszystkie szczątki. Chociaż w Abu Salabikh nie znaleziono jeszcze żadnych grobów z cegły, wiele domów ma również groby wykopane pod pokojami i dziedzińcami, groby, które zawierają ciała obu płci i szeroki zakres wieku. Niektóre z tych osób zostały pochowane z bogatymi przedmiotami grobowymi, niektóre z niczym. Inną cechą odróżniającą te domy ED od wcześniejszych jest brak pozostałości po produkcji wewnątrz domów, choć istnieją wyjątki. Wydaje się, że nawet zamożne gospodarstwa domowe nie musiały już produkować własnej ceramiki i podstawowych narzędzi, co wskazuje być może na rosnącą industrializację w trzecim tysiącleciu i odejście od przemysłu chałupniczego z wcześniejszych okresów. Tę zmianę sugerują również teksty, które często traktują o zarządzaniu dużymi warsztatami, zwykle pod kontrolą świątyni lub pałacu. Powierzchnia tych domów jest bardzo zróżnicowana. Na poziomie ED III Va w Tell Asmar jeden dom zajmował 248 metrów kwadratowych, podczas gdy inny miał tylko 44 metry kwadratowe powierzchni. W połączeniu ze zróżnicowaniem jakości i ilości dóbr grobowych, te duże rozbieżności podkreślają coraz bardziej rozwarstwowaną naturę społeczeństwa Mezopotamii. Opisywanie każdego z tych domów szczegółowo byłoby żmudne, ale jeden, dom łukowy, założony na poziomie Vc w Tell Asmar, posłuży jako prototyp. Dom ten przetrwał, z szeregiem modyfikacji, od ED III do okresu Agade. Oryginalny plan jest prostokątny, narożniki są zorientowane zgodnie z kierunkami świata, a jądro domu stanowi prostokątny dziedziniec, z którego cztery (pierwotnie pięć?) łukowatych drzwi prowadzą do sąsiednich pomieszczeń. Na dziedzińcu znajdują się różne ilustracje, w tym ława i obszar wyłożony gipsem, na którym mógł stać garnek z wodą lub „piasta”. Kuchnia, zidentyfikowana przez kuchenkę i piec

chlebowy, nie komunikuje się bezpośrednio z dziedzińcem, ale prowadzi do małego przedpokoju, a następnie do wąskiego, prostokątnego holu, który daje dostęp do ulicy. Dwa z pomieszczeń mają wnęki w ścianach i prawdopodobnie służyły jako szafki, ale poza tym nie ma żadnych wyróżniających cech konstrukcyjnych. Dom przechodzi przez szereg perypetii, ale jedyną nową cechą jest dodanie brukowanej toalety we wczesnym okresie Agade. Nie ma dowodów na drugie piętro na żadnym etapie zajmowania tego domu. W Abu Salabikh duże obszary powierzchni tellu są zdrapywane, aby odsłonić ściany budynków tuż pod powierzchnią. Dokładne datowanie struktur nie jest możliwe tą metodą, a nawet datowanie względne może wymagać potwierdzenia przez wykopaliska, ale zadziwiająco spójny plan znacznego obszaru miasta z trzeciego tysiąclecia został odzyskany tą techniką przy stosunkowo niskich kosztach. Zeskrobanie zachodniego kopca pokazało obszar zabudowy ED I, co dało interesującą i niezwykłą cechę. Kopiec wydaje się być podzielony ciężkimi murami obwodowymi na oddzielne bloki budynków. Zidentyfikowano cztery z tych bloków, ale plany poszczególnych budynków w obrębie murów obwodowych były raczej fragmentaryczne. Jednak w bloku A pozostało wystarczająco dużo budynków, aby wskazać, że prawdopodobnie były to budynki typu dziedzińcowego (Postgate 1983). Inna grupa domów na głównym kopcu o podobnej dacie wyróżniała się obecnością pięknych, dwupiętrowych pieców (Crawford 1983). W okresach ED II/III skupienie osadnictwa przesunęło się na główny kopiec i ponownie widzimy znajomy wzór większych ulic, wybrukowanych skorupami, oddzielających bloki budynków, do których prowadzą mniejsze alejki. Nawet bez wykopalisk oczywiste jest, że niektóre domy są, jak w Diyala, znacznie większe i lepiej zaplanowane niż inne. Wykopaliska trwają w jednym lub dwóch wybranych domach i, jak wspomniano wcześniej, groby są znajdowane w znacznej liczbie w każdym z tych domów. Poza paleniskami i piecami, instalacje domowe są minimalne.

Okres Agade

Więcej dowodów, zebranych przez badania powierzchniowe, pochodzi ze stanowiska Tell Taya, na wschód od Jebel Sinjar. Obszerne badania ujawniły miasto o powierzchni aż 150 ha; kamienne fundamenty murów dają prawdopodobnie najbardziej kompleksowy obraz rozrostu miast w północnej Mezopotamii wczesnodynastycznej, jaki kiedykolwiek będziemy mieć. Dokładna data każdej jednostki jest ponownie trudna do ustalenia, ale Reade uznałby, że większość zbadanych murów pochodzi z poziomów IX i VIII, to znaczy z późnego ED III i wczesnego Agade. Tutaj, po raz pierwszy, wydaje się, że mamy nowy typ zabudowy mieszkalnej obok wszechobecnego domu z dziedzińcem. Jest to kompleks, który ma wiele pomieszczeń wokół dużego dziedzińca, który może mieć nawet 15 m długości. Żaden z tych kompleksów nie został wykopany, więc nie wiemy, czy miały charakter domowy, administracyjny czy przemysłowy. Reade sugeruje, że mogły służyć różnym celom. Dwa domy, oba poza obszarem badania, zostały odkopane i każdy z nich wykazywał niezwykle cechy. Pierwszy, W1, znajdował się w obrębie murów miejskich na zachód od obszaru cytadeli i wadi Taya. Ma dwa dziedzińce i dużą liczbę flankujących je pomieszczeń rozmieszczonych w czterech równoległych rzędach, niezwykle układ w stosunkowo małej jednostce. Drugi, S1, leżał na wschód od wadi i na południe od cytadeli. Pokoje tutaj są małe i zbudowane wokół dość ciasnego dziedzińca; wykopaliska sugerują, że pierwotnie było tam drugie piętro, częściowo z powodu braku dużych pomieszczeń na parterze, a częściowo dlatego, że znaleziono kilka kompletnych donic, które najwyraźniej spadły z góry. Znaleziono również dwa szamba otwierające się od centralnego dziedzińca, a schody prowadziły w dół do zewnętrznej i wewnętrznej piwnicy; wejście do krypty lub grobowca rodzinnego znaleziono w północnej ścianie tego ostatniego. Niektóre modyfikacje standardowego planu domu w Taya mogą być jedynie adaptacjami do lokalnych warunków. Grobowiec wykuty w skale jest prawdopodobnie w istocie taki sam jak grobowce z cegły w Diyala lub groby Abu Salabikha, ale związki sugerują możliwość rzeczywistej różnicy między północą a południem. Plany domów są ogólnie akceptowane jako powiązane z wielkością rodziny i grupami społecznymi, więc związki podnoszą możliwość, że grupy mogły być nieco inne w obu obszarach. Takie przypuszczenie można wysunąć tylko w najbardziej wstępnych terminach, ale należy odnotować różnicę

i poszukać wyjaśnienia. Mamy również, po raz pierwszy, dobry dowód na obecność drugiego piętra w domu prywatnym. Innym miejscem datowanym na Agade, które wyprodukowało kilka nietypowych planów domów, jest Tepe Gawra, gdzie na poziomie VI tell był zwieńczony grupą budynków z kamiennymi i mułowymi ścianami zbudowanymi wokół centralnego obszaru, w którym mógł mieścić się jakiś rodzaj budynku publicznego, chociaż wykopaliska datowały omawiany budynek publiczny na okres późniejszy. Kamienne fundamenty tworzą szereg małych, kwadratowych pomieszczeń; największa możliwa do zidentyfikowania jednostka składa się z pomieszczeń rozmieszczonych po obu stronach przejścia, z którego wychodzi odpływ. Rozmiar pomieszczeń sugeruje, że mogły one służyć do przechowywania, a nie do życia, a kwatery mieszkalne znajdowały się w nadbudówkach z cegły mułowej lub kamienia, po których obecnie nie ma już śladu. Biorąc pod uwagę ograniczoną przestrzeń dostępną na szczycie tell, takie budynki mogły mieć kilka pięter, umożliwiając w ten sposób maksymalnej liczbie osób skorzystanie ze względnego bezpieczeństwa oferowanego przez (prawdopodobnie broniony) szczyt tell. Można znaleźć dobre analogie dla tego typu architektury i tego rodzaju wykorzystania ograniczonej przestrzeni mieszkalnej we współczesnym Jemenie oraz wspaniałych bloków wieżowych miast takich jak Sana'a.

Okres Ur III

Dzielnica mieszkalna Ur pochodzi głównie z okresu Larsy i okresu starobabilońskiego, według wykopalisk i została zniszczona przez Shamshu-Ilunę z Babilonu w 1738 r. p.n.e. (według powszechnie akceptowanej chronologii środkowej). Datowanie fundamentów poszczególnych budynków jest trudniejsze, ale niektóre z nich z pewnością należą do okresu Ur III. Na przykład przy 3 Store Street znaleziono wiele tabliczek z Ur III. W tych domach do fundamentów, progów, chodników i łuków częściej niż w czasach wcześniejszych stosowano wypalaną cegłę, ale plan pozostał zasadniczo taki sam. W domach z Ur III pojawiła się jedna ważna nowa cecha, a mianowicie obecność w bogatszych domach kaplic domowych. Zazwyczaj znajdowały się one za głównym pomieszczeniem i równolegle do niego; rodzinne pochówki znajdowały się pod podłogą, niektóre w grobowcach sklepionych, niemowlęta w glinianych garnkach chowano przed ołtarzami. Późniejsze kaplice Larsy miały rozbudowane wyposażenie i elementy wyposażenia, w tym ołtarze z panelowymi fasadami i to, co Woolley zinterpretował jako paleniska kadzielnicze, które miały kominy lub przewody kominowe wbudowane w ścianę kaplicy. Zasugerował również, że te kaplice były tylko częściowo zadane, a obszar nad grobowcami, który zwykle znajdował się na końcu pomieszczenia najdalej od ołtarza, pozostawał otwarty na niebo. Najbardziej kontrowersyjną z sugestii Woolleya było to, że te późniejsze domy, a przez inferencję również te z Ur III, miały górne piętro, do którego można było dotrzeć schodami znajdującymi się w wielu domach, a do górnych pomieszczeń można było dostać się z drewnianego balkonu biegnącego wokół dziedzińca. Archeologiczne dowody na tę sugestię są niezwykle skąpe i składają się z możliwej podstawy jednego z podpór tego domniemanego balkonu przy 3 Gay Street. Reszta argumentacji opiera się na jego poglądzie, że na parterze tych domów nie było wystarczająco dużo miejsca, aby pomieścić zamożną rodzinę i jej służbę. Jednak on sam rejestruje cały niezbędny sprzęt domowy w tych domach, w tym drewniane łóżko przy 5 New Street, co wskazuje, że ktoś w każdym razie spał na parterze. Woolley sugeruje, że byli to służący, ale można mieć wątpliwości, czy mieli łóżko. Być może koparka stosowała zachodnie wartości w obszarze, w którym są one nieodpowiednie. Z drugiej strony jego porównanie z architekturą tradycyjnego arabskiego domu miejskiego, który jest zbudowany na kilku piętrach, jest uwodzicielskie. Od domów Uruk w Habuba Kabira i Jebel Aruda do tych z Ur z III dynastii to okres ponad tysiąca lat, ale domy są pod wieloma względami podobne. Domy w Ur są bardziej wyrafinowane z kaplicami i brukowanymi toaletami, a może i górnymi piętrami, ale nadal są zbudowane wokół centralnego dziedzińca lub pokoju, patrząc do wewnątrz w poszukiwaniu światła i powietrza z łukowatymi wewnętrznymi drzwiami. Przestrzeń życiowa wydaje się ograniczona według zachodnich standardów i wydaje się słuszne przypuszczać, że

wtedy, podobnie jak teraz, wiele zadań wykonywano na świeżym powietrzu lub na dachu. Architektura domowa z tych wczesnych okresów stanowi jedno z niewielu narzędzi, jakie mamy do dyspozycji, aby próbować odtworzyć codzienne życie i frustrujące jest to, że wciąż jesteśmy tak daleko od osiągnięcia tego celu.